

International Conference of Economics, Finance and Accounting Studies

International Conference of Economics, Finance and Accounting Studies is a double-blind peer-reviewed, open-access journal published to reach excellence on the scope. It considers scholarly, research-based articles on all aspects of economics, finance and accounting. As an international congress aimed at facilitating the global exchange of education theory, contributions from different educational systems and cultures are encouraged. It aims to provide a forum for all researchers, educators, educational policy-makers and planners to exchange invaluable ideas and resources.

Xarajatlarning Mazmuni, Ta'rifi Va Tasnifiy Asoslarini Takomillashtirish

Tashnazarova D. S.

SamISI doktaranti, International School of Finance Technology and science instituti

Annotatsiya

Ushbu maqolada xarajatlarning iqtisodiy mazmuni, ularni tasniflashning asosiy usullari va ularni boshqarishni takomillashtirish yo'nalishlari o'rganilgan. Xarajatlar iqtisodiyotning muhim elementi sifatida resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Maqolada xarajatlarning moddiy, mehnat va moliyaviy tarkibiy qismlari tahlil qilinib, ularni an'anaviy va zamonaviy tasniflash usullari ko'rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari zamonaviy iqtisodiy sharoitlarda, xususan raqamli iqtisodiyot va ekologik talablar sharoitida xarajatlarni boshqarishning dolzarb muammolarini aniqlashga va ularni hal qilish bo'yicha takliflar ishlab chiqishga yo'naltirilgan. Mazkur maqola korxonalar boshqaruvi, iqtisodiyot nazariyasi va moliyaviy tahlil sohasida tadqiqot olib boruvchi mutaxassislar hamda amaliyotchilar uchun foydali bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: tannarx hisobi, xarajatlar tasnifi, buxgalteriya hisobi, ishlab chiqarish tannarxi, iqtisodiy samaradorlik, xalqaro standartlar.

Xarajatlar iqtisodiyotda tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonida sarflanadigan iqtisodiy resurslarning qiymatini ifodalaydi. Bu resurslar moddiy, moliyaviy, mehnat va intellektual omillarni o'z ichiga oladi. Xarajatlarning asosiy vazifasi ishlab chiqarish jarayonini davom ettirish uchun zarur bo'lgan barcha elementlarni iqtisodiy jihatdan ta'minlashdir. Shu bilan birga, xarajatlar mahsulot yoki xizmat qiymatining shakllanishida asosiy rol o'ynaydi va narx belgilash jarayonida hal qiluvchi omil hisoblanadi. Xarajatlar tarkibiy jihatdan turli xususiyatlarga ega bo'lib, ular ishlab chiqarishning turli bosqichlarida shakllanadi. Masalan, moddiy xarajatlar xomashyo, material va energiyaga bo'lgan ehtiyojni qoplash uchun sarflanadi, mehnat xarajatlari esa ishchilar maoshi va ularning ijtimoiy ta'minotiga qaratilgan. Bu xarajatlar korxonaning operatsion faoliyatini qo'llab-quvvatlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Xarajatlarning shakllanishi texnologik jarayon, korxonalar hajmi va bozor talablari kabi omillarga bog'liq bo'lib, ular ishlab chiqarish samaradorligini belgilashda asosiy ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi.

Iqtisodiy nuqtai nazardan, xarajatlar korxonaning raqobatbardoshligini ta'minlash va foyda ko'rish uchun optimallashtirilishi zarur. Samarali boshqaruv orqali xarajatlarni kamaytirish va resurslardan oqilona foydalanish imkoniyati mavjud bo'lib, bu korxonalar uchun o'z mablag'larini boshqa rivojlantiruvchi yo'nalishlarga yo'naltirishga yordam beradi. Bugungi kunda texnologik

taraqqiyot va raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi xarajatlarning tarkibini murakkablashtirmoqda, shu bois, ularni aniq hisobga olish va boshqarish uchun zamonaviy usullarni joriy qilish zaruratga aylanmoqda.

Xarajatlar – bu tovar yoki xizmatlarni olish uchun sarflangan resurslar bo‘lib, ular pul yoki pulning ekvivalenti bilan ifodalanadi. Chartered Institute of Management Accountants (CIMA), xarajatlarni quyidagicha ifodalaydi, "belgilangan narsa yoki faoliyat uchun sarflangan (haqiqiy yoki nazariy) xarajat miqdori" deb ta'riflanadi. *Horngren, C.T., Foster, G. (2008). "Cost Accounting: A Managerial Emphasis." Pearson Education asarida "Xarajatlarni hisoblash jarayoni (yoki xarajatlarni hisoblash) prinsiplar va qoidalarni o'z ichiga oladi, ular tovarlar yoki xizmatlarning umumiy va bir dona uchun xarajatlarini aniqlashga yordam beradi." Deb keltirgan.* Ishlab chiqarish korxonalarida xarajatlar odatda mahsulotning bir donasi uchun hisoblanadi, bu esa bitta mahsulot ishlab chiqarilganda aniq va oson amalga oshiriladi, ammo bir nechta mahsulot ishlab chiqarilganda xarajatlarni turli mahsulotlar o'rtasida to'g'ri taqsimlash talab etiladi. Xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar, masalan, transport kompaniyalari yoki kommunal xizmatlar, xizmatlarning birligi uchun xarajatlarni hisoblashga qaratilgan. Xarajatlarni hisoblash jarayoni (yoki **xarajatlarni hisoblash**) prinsiplar va qoidalarni o'z ichiga oladi, ular tovarlar yoki xizmatlarning umumiy va bir dona uchun xarajatlarini aniqlashga yordam beradi. Shu bilan birga, bu jarayonning samaradorligi uchun ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarini aniq tahlil qilish zarur. Masalan, faollikka asoslangan xarajat boshqaruvi (ABC) yoki ishlab chiqarish jarayonlari bo'yicha xarajatlarni hisoblash (process costing) kabi metodologiyalarni qo'llash orqali xarajatlarni aniqroq taqsimlash mumkin. Bunday tahlil va metodologiyalarni joriy etish, shu jumladan xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga (IFRS) muvofiqlik va raqamli texnologiyalarni qo'llash, tashkilotlarga xarajatlarni samarali boshqarish, narxlarni to'g'ri belgilash, raqobatbardoshlikni oshirish va resurslarni optimal taqsimlash imkoniyatini beradi.

"Xarajat" tushunchasini aniq belgilash muhimdir. Bu atama maxsus kontekstda ishlatilganda, ko'pincha "asosiy xarajat" (prime cost), "doimiy xarajat" (fixed cost), "cho'kkan xarajat" (sunk cost) kabi qo'shimcha atamalar bilan to'ldiriladi. Har bir belgilangan xarajat turi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, bu xarajatni tahlil qilishda foydalidir. Xarajatlarni hisoblashning asosiy maqsadlari — xarajatlarni aniqlash, xarajatlarni nazorat qilish va xarajatlarni taqdim etish bo'lib, har bir maqsadning o'ziga xos hisoblash jarayoni mavjuddir. Xarajatlar har doim o'z maqsadi va sharoitlari bilan bog'liq holda o'rganilishi kerak. Turli maqsadlar va sharoitlarda xarajatlar turlicha aniqlanishi mumkin. Masalan, ishlab chiqarilayotgan tayyor mahsulotlar zaxirasi odatda ishlab chiqarish xarajati asosida baholanadi, shu bilan birga, tayyor mahsulot zaxiralari ishlab chiqarish xarajati bilan baholanadi. Shunday qilib, agar xarajatlarni hisoblash maqsadi bir xil bo'lsa ham, sharoitlarning farqi xarajatlarda o'zgarishlarga olib kelishi mumkin. Mahsulot birligi xarajati hajmi oshgan sari o'zgaradi, chunki har bir ishlab chiqarilgan birligiga to'lanadigan doimiy xarajatlar kamayadi.

Shuningdek, haqiqiy yoki aniq xarajatlar degan tushuncha mavjud emasligini ta'kidlash kerak, chunki xarajatlarning har qanday raqami barcha sharoitlarda va barcha maqsadlar uchun mutlaqo to'g'ri bo'lmaydi. Ko'p hollarda xarajatlar taxminlarga asoslangan bo'lib, masalan, umumiy xarajatlar oldindan hisoblanadi va xarajat birligiga taqsimlanadi, lekin bu ham taxminlar asosida amalga oshiriladi. Aksariyat ishlab chiqarish xarajatlari ko'pincha moslashuvchan usulda hisoblanadi va bu usullar turli xarajatlar ko'rsatkichlariga olib kelishi mumkin.

Xarajatlar hisobi bu "xarajatlarni tasniflash, yig'ish, taqsimlash va nazorat qilishni o'z ichiga olgan maxsus hisob sohasidir". **CIMA, London** xarajatlar hisobi terminologiyasiga ko'ra, xarajatlar hisobi "operatsiyalar, jarayonlar, faoliyatlar yoki mahsulotlar uchun byudjetlar, standart xarajatlar va haqiqiy xarajatlarni belgilash va farqlarni, rentabellikni yoki jamg'armalarning ijtimoiy foydalanishini tahlil qilish" deb ta'riflanadi. **Wheldon** tomonidan berilgan ta'rifga ko'ra, xarajatlar hisoboti "mahsulotlar yoki xizmatlarning xarajatlarini aniqlash va boshqaruvni nazorat qilish va yo'naltirish maqsadida xarajatlarni tasniflash, qayd etish va to'g'ri taqsimlash" jarayonidir. Bu esa, mahsulotlar yoki xizmatlarning xarajatlarini aniqlash va nazorat qilish uchun

rasmiy mexanizmni ta'minlaydi. Xarajatlar hisobi, o'z navbatida, faqat xarajatlarni aniqlash uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni taqdim etadi, bu esa keyingi bosqichda xarajatlarni hisoblash jarayoniga olib keladi. Ma'lumotlar tayyor bo'lgach, xarajatlarni hisoblash arifmetik tarzda amalga oshirilishi mumkin, ya'ni memorandum shakllari yoki integral hisoblash usullari yordamida. Bu jarayonlar tashkilotlarga xarajatlarni aniqlash, nazorat qilish va boshqarish bo'yicha aniq va samarali qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

Xarajatlar hisobi va uning mohiyati haqida bir qancha iqtisodchi olimlar turli xil fikrlarni ilgari surganlar. Masalan, **Charles T. Horngren** "Cost Accounting: A Managerial Emphasis" asarida xarajatlar hisobini mahsulot yoki xizmatlar uchun xarajatlarni aniqlash va bu xarajatlarni boshqarish uchun zarur bo'lgan axborotlarni taqdim etishning muhim vositasi deb ta'riflagan. Uning fikricha, xarajatlar hisoboti faqat xarajatlarni aniqlash emas, balki tashkilotning rentabelligini oshirish va samarali boshqaruvni ta'minlashda ham muhim rol o'ynaydi.

Ray H. Garrison, "Managerial Accounting" kitobida esa xarajatlar hisoboti "tashkilotning ichki boshqaruvi uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni taqdim etadigan va samarali qarorlar qabul qilishga yordam beradigan vosita" deb ta'riflagan. Garrisonning fikricha, xarajatlarni aniq hisoblash va nazorat qilish kompaniyaga o'z resurslarini optimallashtirishga va raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi.

David Horngren "cost accounting" ni ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarining xarajatlarini hisoblash uchun "standartlashtirilgan va tizimli yondashuv" deb ta'riflagan. Uning fikricha, xarajatlar hisoboti nafaqat xarajatlarni tahlil qilish, balki kelajakdagi xarajatlarni bashorat qilish va nazorat qilish uchun ham muhimdir.

Xarajatlarni hisoblash usullari va ularning tavsifi¹

Xarajat usuli	Tavsif	Foydalanuvchi	Afzalliklari	Kamchiliklari
Faollikka asoslangan xarajatlar (ABC)	Faoliyatlarning xarajatlarini aniqlash va har bir faoliyatning xarajatlarni taqsimlash.	Yirik ishlab chiqarish korxonalari, xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar, masalan, transport va sog'liqni saqlash.	Xarajatlarni aniq taqsimlash, resurslarni samarali boshqarish.	Murakkablik va yuqori xarajatlar, kichik tashkilotlarga mos emas.
Jarayonlar bo'yicha xarajatlar (Process Costing)	Bir nechta mahsulotlarni bir xil jarayonda ishlab chiqarishda xarajatlarni umumlashtirish va taqsimlash.	Massaviy ishlab chiqarish, kimyo sanoati, oziq-ovqat ishlab chiqaruvchilar.	Soddalashtirilgan jarayon, oson kuzatish va hisoblash.	Har bir mahsulotning aniq xarajatlarini aniqlash qiyin bo'lishi mumkin.
Ma'lum bir mahsulotning narxi (Job Order Costing)	Har bir mahsulot yoki buyurtma uchun xarajatlarni to'plab, ularni umumiy narxga qo'shish.	Maxsus buyurtmalarni bajaruvchi ishlab chiqarish korxonalari, masalan, furniture ishlab chiqaruvchi kompaniyalar.	Mahsulotlarga aniq xarajatlarni belgilash, maxsus buyurtmalarni tahlil qilish.	Kichik seriyalarni ishlab chiqarishda yuqori xarajatlar va vaqt talab etadi.

¹ Horngren, C. T., Datar, S. M., & Rajan, M. V. (2021). "Cost Accounting: A Managerial Emphasis" asaridan muallif tomonidan qayta ishlandi.

Xarajat usuli	Tavsif	Foydalanuvchi	Afzalliklari	Kamchiliklari
Standart xarajatlar	Oldindan belgilangan normalar asosida xarajatlarni taqqoslash va o'zgarishlarni tahlil qilish.	Ishlab chiqarish kompaniyalari, uzoq muddatli ishlab chiqarish rejalari bo'lgan kompaniyalar.	Xarajatlarni nazorat qilish va farqlarni tezda aniqlash.	Standartlar o'zgartirish sharoitlarga moslashishda qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin.
Xarajatlarni to'g'ridan-to'g'ri taqsimlash	Har bir mahsulotga yoki xizmatga aniq sarflangan xarajatlarni to'g'ridan-to'g'ri taqsimlash.	Kichik va o'rta bizneslar, xizmat ko'rsatuvchi korxonalar.	Oson va tezkor amalga oshirish, aniq xarajatlarni hisoblash.	Faoliyatlarning o'zaro bog'liqligini inobatga olishda cheklovlar mavjud.

Xarajatlarni hisoblash usullarini to'g'ri tanlash korxonaning samaradorligini oshirish, xarajatlarni nazorat qilish va strategik qarorlarni qo'llab-quvvatlash uchun muhimdir. Har bir usulning o'ziga xos afzalliklari va kamchiliklarini tahlil qilish orqali tashkilot o'z biznes modeliga eng mos keluvchi usulni tanlashi lozim.

Xarajatlarning mazmuni va tasnifiy asoslari korxonaning moliyaviy boshqaruv tizimi samaradorligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Amaldagi usullar ko'pincha umumiy yondashuvga asoslangan bo'lib, bu aniq qaror qabul qilishda cheklovlar keltirib chiqaradi. Faoliyatga asoslangan xarajatlar (ABC), jarayonlar bo'yicha xarajatlar yoki standart xarajatlar usullarining amaliyotda qo'llanilishida mavjud bo'lgan murakkabliklar kichik va o'rta korxonalariga moslashuvni cheklaydi. Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida tasnifiy asoslarni yanada takomillashtirish orqali xarajatlarni boshqarishni soddalashtirish va aniqligini oshirish zarur.

Korxonalarda xarajatlarni boshqarish tizimini takomillashtirish uchun avvalo ularni mahsulot, xizmat va faoliyat darajasida segmentlashni raqamli texnologiyalar yordamida avtomatlashtirish lozim. Faollikka asoslangan xarajatlar (ABC) usulini soddalashtirish va kichik bizneslar uchun moslashtirilgan yondashuvni ishlab chiqish muhim. Xarajatlarni dinamik tasniflash tizimini joriy etish orqali ularni o'zgaruvchan va doimiy, nazorat qilinadigan va qilinmaydigan kabi toifalarga ajratish tavsiya etiladi. Bu esa qaror qabul qilishni osonlashtiradi va resurslardan samarali foydalanishni ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 fevralda PQ-4611 —Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risidagi Qarori. <https://lex.uz/ru/docs/4746049>
2. Management and Cost Accounting. 10th Edition Colin Drury Publisher: Annabel Ainscow <https://www.pdfdrive.com/management-and-cost-accounting-e183857367.html>;
3. Horngren, C.T., Datar, S.M., & Rajan, M.V. "Cost Accounting: A Managerial Emphasis" – Pearson, 2021.
4. Hilton, R.W., Maher, M.W., & Selto, F.H. "Cost Management: Strategies for Business Decisions" – McGraw Hill, 2021.
5. Blocher, E., Stout, D., Juras, P., & Cokins, G. "Cost Management: A Strategic Emphasis" – McGraw Hill, 2021.
6. A.X.Pardaev, Z.A.Pardaeva. Boshqaruv hisobi. Darslik. -T.: —Iqtisod-Moliyall. 2019 y. -538 b.;